

ХАРАКТЕРИСТИКИ ЖИТТЄВИХ СТРАТЕГІЙ У ПРЕДСТАВНИКІВ НЕЗАХИЩЕНИХ ВЕРСТВ НАСЕЛЕННЯ

Стаття присвячена вивченню основних характеристик життєвих стратегій у представників соціально незахищених верств населення. Стратегія життя розглядається як спосіб буття, система цінностей і цілей, реалізація яких, відповідно до представлень людини, дозволяє зробити його життя найбільш ефективним. Визначено, що до якісних характеристик життєвої стратегії відносяться життєві цілі і система цінностей, до кількісних характеристик - рівень відповідальності і усвідомленості життя.

Ключові слова: стратегії життя, цінності, цілі, незахищена верства населення, локус контролю, рівень усвідомленості життя.

Н.Ф. Шевченко **ХАРАКТЕРИСТИКИ ЖИЗНЕННЫХ СТРАТЕГИЙ У ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ НЕЗАЩИЩЕННЫХ СЛОЕВ НАСЕЛЕНИЯ**

Статья посвящена изучению основных характеристик жизненных стратегий у представителей социально незащищенных слоев населения. Стратегия жизни рассматривается как способ бытия, система ценностей и целей, реализация которых, в соответствии с представлениями человека, позволяет сделать его жизнь наиболее эффективной. Определено, что к качественным характеристикам жизненной стратегии относятся жизненные цели и система ценностей, к количественным характеристикам – уровень ответственности и осмысленности жизни.

Ключевые слова: стратегии жизни, ценности, цели, незащищенный слой населения, локус контроля, уровень осмысленности жизни.

N.F. Shevchenko **DESCRIPTIONS OF VITAL STRATEGIES FOR REPRESENTATIVES OF UNPROTECTED LAYERS OF POPULATION**

The article deals with life strategies studies of representatives of socially unprotected layers of population. Life strategy is regarded as a life method, a system of values and goals, which makes one's life most efficient in accordance with certain ideas. It has been defined that life goals and system of values belong to high-quality characteristics of life strategy, the level of responsibility and life comprehension belong to quantitative characteristics.

Key words: strategy of life, value, the purpose, not protected level of population, a control locus, level of intelligence of life.

Актуальність дослідження життєвих стратегій представників соціально незахищених верств населення обумовлена складною соціально-економічною ситуацією в Україні. Кількість людей, які потребують підтримки від держави через низьке матеріальне благополуччя постійно зростає.

У психології поняття стратегії життя розглядається в рамках загальної теорії особистості. Всі підходи так чи інакше відбивають потребу людини організувати своє життя таким чином, щоб вона була найбільш ефективною з погляду індивідуального уявлення людини про ефективність життя. Проблему стратегії життя найбільш ґрунтовно досліджували російські психологи К.О. Абульханова-Славська, О.С. Васильєва, О.О. Демченко, Т.Є. Рєзнік, Ю.М. Рєзнік, та ін. Науковці вивчали цілі життя, поняття стратегії життя, проблема відповідальності. Проблему сенсу життя, задоволеності життям, відповідальності розглядали Д.О. Леонтьєв, Л.І. Анциферова, Б.С. Братусь, С.Л. Рубінштейн, В.Е. Чудновський та ін. У роботах авторів крім теоретичних положень є емпіричні дані, що характеризують життєві стратегії різних груп сучасного суспільства. Разом із тим, проблема вивчення життєвих стратегій як психологічного феномена, який має складну структуру й детермінацією, розроблена у психологічній літературі недостатньо. Саме поняття «життєва стратегія» дотепер є дещо невизначеним, у його розумінні немає достатньої ясності. Важливо відзначити, що дослідженнями в галузі психології й філософії накопичені дані, які можна розглядати як теоретико-методологічні передумови для розробки поняття «життєва стратегія». Все зазначене обумовлює актуальність дослідження, яке розкриває сутність життєвих стратегій соціально незахищених верств населення.

Метою статті є вивчення основних якісних і кількісних характеристик життєвих стратегій представників соціально незахищених верств населення.

Стратегію життя ми розуміємо як спосіб буття, систему цінностей і цілей, реалізація яких, відповідно до уявлень людини, дозволяє зробити її життя найбільш ефективним. Стратегія життя – це стратегія пошуку, обґрунтування й реалізації своєї особистості в житті шляхом співвіднесення життєвих вимог з особистісною активністю, її цінностями й способом самоствердження. Життєві стратегії виступають елементом і рівнем ієрархічно складного комплексу активності людини. Вони є в широкому плані елементом діяльності і компонентом однієї з підсистем діяльності - системи орієнтування особистості.

У сучасній психологічній науці активно проводяться дослідження з вивчення основних характеристик життєвих стратегій. Різні автори пропонують власну позицію в розумінні стратегій життя. Наявність різних точок зору вказує на складність і специфічність питання вивчення. Однак, більшість авторів сходяться в думці, виділяючи серед основних характеристик життєвих стратегій, якісні й кількісні характеристики.

Найбільш важливими, на думку О.С. Васильєвой і О.О. Демченко, характеристиками життєвої стратегії є рівень відповідальності, ступінь свідомості життя, система цінностей і відносин людини. Життєві цілі, які є рисами ідеального образу майбутнього життя людини, і систему цінностей, на основі якої вибудовуються ці цілі, автори відносять до якісних характеристик життєвої стратегії, оскільки вони відбивають її зміст – те, до чого прагне людина. До кількісних характеристик життєвої стратегії автори відносять відповідальність і осмисленість життя. У процесі розвитку суспільства й зміни суспільної моралі людина може переосмислювати свою систему цінностей, внаслідок чого його життєві цілі наповнюються іншим змістом [4].

Не можна не погодитись із думкою С.Д. Максименка, який вказує, що особистість відрізняється тим, що вона має особливу інстанцію – «креативне Я», яка в найбільш важливі моменти життя здатна продовжувати виключно власні цілі і лише їм підпорядковувати поведінкову активність [9].

Існує безліч точок зору на проблему життєвих цілей і цінностей особистості, які сходні в тому, що обидві характеристики життєвих стратегій починають формуватися з дитинства й відбивають зміст життя людини, те, до чого прагне людина й впливають на задоволеність життям.

Аналіз робіт зарубіжних науковців показав, що формування життєвих цілей починається в дитинстві як компенсація почуття неповноцінності, непевності й безпорадності у світі дорослих. Життєва мета, на думку А. Адлера, формується в ранньому дитинстві під впливом особистого досвіду, цінностей, особливостей самої особистості. Саме в дитинстві, на його думку, і формується життєвий стиль - інтегрований стиль пристосування до

життя й взаємодії з ним. Любов, дружбу й роботу він називав основними життєвими завданнями, з якими зіштовхується людина, які визначені умовами людського існування й дозволяють підтримувати й розвивати життя в тому середовищі, у якому вона перебуває [2].

Щодо ціннісних уявлень, то найбільш багатим і методично обґрунтованим напрямком їхніх досліджень можна вважати ті, що проводилися наприкінці 60-х - 70-і роки в США М. Рокичем. Автор визначає цінність як стале переконання в тому, що певний спосіб поведінки або кінцева мета існування переважніше з особистої або соціальної точки зору, ніж протилежний або зворотний їм спосіб поведінки, або кінцева мета існування. Він розрізняє два класи цінностей - термінальні й інструментальні. Термінальні цінності автор визначає як переконання в тому, що якась кінцева мета індивідуального існування з особистої й суспільної точок зору заслуговує того, щоб до неї прагнути. Інструментальні цінності – це переконання в тому, що певний образ дій (наприклад, чесність, раціоналізм) з особистої й суспільної точок зору є кращим у будь-яких ситуаціях [11].

А. Маслоу, характеризуючи самоактуалізацію людей, які живуть «по той бік» самоактуалізації (на рівні буття), увів поняття «цінності Буття» і виділив 14 таких цінностей: істина, добро, краса, цілісність, єдність протилежностей, життєвість (процес, рух), унікальність, досконалість, необхідність, завершеність, справедливість, порядок, простота, багатство, легкість, гра, самодостатність [8]. Ці цінності, на його думку, входять у саме визначення людської сутності. Для людей, які самоактуалізуються, вони, однак, виступають не тільки як об'єктивні цінності Буття, але і як їхнє особисте надбання, частина їхньої особистості.

У науковій літературі постала проблема співвідношення понять «ціннісні уявлення» і «цінності». У роботах, присвячених міждисциплінарному вивченню цінностей, Д.О. Леонт'єв обґрунтував помилковість розуміння цінностей як породжень свідомості й необхідність розрізняти властиво цінності й рефлексивні ціннісні уявлення, які присутні у свідомості. Останні, на його думку, не цілком відповідають реально значимим цінностям. Проаналізувавши безліч різних

розумінь і визначень цінностей, що пропонувалися у філософії, соціології, етиці й психології, науковець дійшов висновку про неминучість співвіднесення цього поняття із трьома різними групами явищ. Д.О. Леонтьєвим було сформульоване уявлення про три форми існування цінностей, що переходять одна в іншу:

- 1) суспільні ідеали – вироблені суспільною свідомістю й присутні в ній узагальнені уявлення про досконалість у різних сферах громадського життя;
- 2) предметне втілення цих ідеалів у діяннях або здобутках конкретних людей;
- 3) мотиваційні структури особистості («моделі належного»), що спонукують її до предметного втілення у своїй діяльності суспільних ціннісних ідеалів [6].

Виходячи з факту розбіжності систем цінностей індивіда й соціальної групи, до якої він належить, а також зі здатності індивіда репрезентувати нормативні (соціально бажані) цінності групи або суспільства, Д.О. Леонтьєв, виділяє таку категорію ціннісних уявлень, як ціннісні стереотипи. Ціннісні стереотипи, на думку автора, відбивають, очікування, пропоновані людині тими або іншими соціальними групами або суспільством у цілому й усвідомлювані нею.

У якості ще однієї категорії ціннісних уявлень Д.О. Леонтьєв виділяє ціннісні ідеали. Зміст поняття ціннісні ідеали, на його думку, полягає в тому, що людина є не пасивним об'єктом власної ціннісної регуляції, а суб'єктом, що здатний оцінювати власні цінності й проектувати (екстраполювати) в уяві власний рух до цінностей, що відрізняється від сьогоденних [6]. Не менш значиму роль, ніж якісні характеристики, у формуванні життєвих стратегій відіграють відповідальність і осмисленість життя, які є кількісними характеристиками життєвих стратегій.

Відповідальність (або безвідповідальність) є присутньою повсюди і проявляється в усьому, причому, якщо її присутність часто непомітна, то відсутність відразу дає про себе знати. У загальноприйнятих визначеннях відповідальності ставиться акцент на когнітивних аспектах відповідальності

(передбачення наслідків своїх дій), або на моральних (автономна регуляція суб'єктом своєї поведінки на основі власного морального вибору).

К.О. Абульханова-Славська визначає відповідальність більш широко – як самостійне, добровільне здійснення необхідності в межах і формах, обумовлених самим суб'єктом. Вона виступає як ідеальне уявне моделювання суб'єктом відповідальної ситуації, її меж і рівня складності, а потім – практичне здійснення [1].

С.Л. Рубінштейн трактував відповідальність як здатність по ходу життя бачити, виділяти, ставити проблеми, вчасно їх усвідомлювати й приймати відповідальні рішення, здатність людини детермінувати події, дії в момент їхнього здійснення, по ходу їхнього здійснення, аж до радикальної зміни всього життя. Відповідальність, на думку вченого, є втіленням щирого, найглибшого й принципового ставлення до життя. Вона є не тільки усвідомленням всіх наслідків уже вчиненого, але й відповідальністю за все упущене [13].

Цікавими для нашого дослідження ми вважаємо роботи Д. Колберга, які розкривають важливість ролі соціально-психологічного оточення для «випробування на міцність» відповідальності особистості. Він пов'язував відповідальність із вирішенням різного роду протиріч. Його класичні досвіди при дослідженні відповідальності, містили два суперечливих моральних суджень - злодійство або порятунок життя [5]. На наш погляд, не можна оминати увагою досліджень такої якості особистості, яка характеризує схильність людини приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім силам або власним здатностям і зусиллям. У психології цей феномен називається локус контролем (від лат. locus – місце, місце розташування й франц. controle – перевірка). Залежно від того, чому приписується відповідальність за результати своєї діяльності, локус контролю може бути або екстернальним (зовнішній локус контролю), або інтернальним (внутрішній локус контролю). Поняття локус контролю запропоновано американським психологом Д. Роттером. На думку автора, локус контролю є стійкою властивістю індивіда, що формується в процесі його соціалізації [12].

Важливо відмітити, що формування відповідальності, усвідомлення своїх цілей може сприяти гармонійному розвитку людини і її ефективної адаптації в умовах кризового суспільства.

Проблема стратегії життя тісно пов'язана з вічною проблемою сенсу життя, і якщо перша відповідає на запитання як жити, то друга — заради чого жити. Пошук сенсу життя є проблемою, яка актуальна для людини на будь-якому етапі вікового розвитку. Особливе значення вона здобуває в період «подвійної кризи» - вікової й соціальної. Сучасний стан нашого суспільства характеризується ламанням його устоїв. Тому не випадково науковці звертають пильну увагу на проблему становлення сенсу життя, його впливу на долю людини в сформованих умовах суспільного буття.

К.О. Альбуханова-Славська відзначає, що в психології сенсом (не тільки життя, але й будь-якої дії, вчинку, події й т.д.) прийнято називати внутрішньо мотивоване, індивідуальне значення для суб'єкта тієї або іншої дії, вчинку, події. Коли людина робить ту або іншу дію, вона розуміє, усвідомлює, навіщо вона це робить, і в цьому для неї полягає сенс. В ширшому аспекті, на думку автора, сенс - це цінність і одночасне переживання цієї цінності людиною в процесі її вироблення, присвоєння або здійснення [1].

Говорячи про відсутність критеріїв і норм, за якими можна було б оцінювати життя людини ззовні, зазначимо, що людина сама має головний і безпомилковий критерій, який, хоча й не піддається логічному поясненню, але навряд чи може бути витлумачений довільно. Цей критерій - задоволеність або незадоволеність життям., який має безліч відтінків залежно від типів людей. Одна людина незадоволена життям, але винить у цьому оточуючих, стверджуючи, що їй не створили умов, не відкрили дорогу, і таку людину не можна переконати тим, що поруч із нею інша людина в таких саме умовах живе повним, захоплюючим, цікавим життям. Інша людина несе у собі глибоке невдоволення собою, вона повна жалів, що багато чого у свій час упустила, але не помічає, що продовжує жити по раз і назавжди обраному стандарту, не намагається щось змінити у своєму житті, хоча її життя ще далеко не закінчене.

Задоволеність або незадоволеність життям – складне, але завжди узагальнене відчуття того, що відбулося або не відбулося, вдалого або невдалого життя. Не в останню чергу, на думку Л.І. Анциферової, воно є складним і тому, що ми самі іноді ведемо з ним подвійну гру. Переживаючи розчарування в одному, ми утішаємо себе перемогою в іншому, підводимо все до якогось балансу. Але при цьому не помічаємо, що лише заспокоюємо себе, заганняючи вглиб почуття невдоволення, замість того щоб розкрити його причини й реально змінити життя. Задоволеність - почуття вірності, дійсності свого життя – це іноді є майже єдиним джерелом наших життєвих сил, життєвої стійкості, життєвої ініціативи, нашої здатності йти вперед. У свою чергу, почуття незадоволеності, що доходить порою до повного розпачу, також здатне штовхнути нас на рішучий і єдино правильний крок – спробувати змінити своє життя [3].

Зауважимо, що задоволеність-незадоволеність не однозначно пов'язана з успіхом-неуспіхом: в одних осіб успіх не вів до задоволеності, інші всупереч невдачі не були незадоволені. У цілому задоволеність-незадоволеність залежить і від настанови на успіх-неуспіх, і від упевненості в собі, що сприяє розширенню ініціатив.

Як наголошувалося, однією з актуальних проблем у сучасному суспільстві є проблема соціальної незахищеності населення. До категорії незахищених верств населення належать малозабезпечені сім'ї, багатодітні сім'ї, самотні матері, безробітні, інваліди й т.д. Існує кілька критеріїв, за якими можна говорити про соціальну незахищеність, проте, на наш погляд, самим показовим з них є економічний критерій, фінансове становище індивідуальності. Іншими словами - бідність. Саме тому ми приділяємо велику увагу цьому поняттю.

На думку К. Муздибаєва, бідність є формою економічної депривації, і в той же час поняття «бідність» містить у собі ціннісні елементи. Незаможні страждають не тільки через недостачу засобів до існування. Бути бідним, на думку автора, - значить бути соціальним аутсайдером, носити клеймо «неповноцінного» або «менше вартого» члена суспільства. І самі знедолені найчастіше погоджуються з такою оцінкою. Знижена самооцінка може блокувати

мотивацію особистості, паралізувати її волю в остаточному підсумку сформувати фатальне ставлення до життя, що сприяє вкоріненню бідності [10]. Отже, бідні люди відчувають моральний тиск з боку забезпечених прошарків суспільства - пихате ставлення, іноді навіть осуд. Негативні настанови породжуються, принаймні, двома обставинами. З одного боку, бідність являє собою реальний тягар для суспільства, а з іншого боку - існує досить розповсюджена точка зору, що бідні самі не додають достатніх зусиль, звикнув до безсоромної залежності від суспільства.

Теоретичне обґрунтування проблеми, де орієнтації на сенс життя, локус-контроль та задоволення є основними характеристиками життєвих стратегій, дало змогу розробити програму фіксації, аналізу й оцінки основних характеристик життєвих стратегій незахищених верств населення.

При побудові емпіричного дослідження ми виходили з припущення, що основні характеристики життєвих стратегій соціально незахищених верств населення відрізняються низьким рівнем осмисленості життя, екстернальним локусом контролю, що і визначає їхню споживчу життєву стратегію.

Експериментальна програма включає такі етапи її реалізації:

1 - підготовчий; 2 - діагностичний; 3 - інтерпретаційний.

На підготовчому етапі обґрунтовувалися й обиралися діагностичні методики, серед яких:

- тест сенсожиттєвих орієнтацій (СЖО) . Методика була розроблена на основі теорії прагнення сенсу і логотерапії Віктора Франкла [7].

- тест «Рівень суб'єктивного контролю» (РСК), розроблений у НДІ ім. Бехтерева. Ця експериментально-психологічна методика дозволяє порівняно швидко й ефективно оцінити сформований в досліджуваної людини рівень суб'єктивного контролю над різноманітними життєвими ситуаціями. Найбільш відомою є шкала локус-контролю Д. Роттера [12].

- морфологічний тест життєвих цінностей (МТЖЦ) В.Ф. Сопова, Л.В. Карпушиної. Пропонований варіант переліку питань про життєві цінності має на меті допомогти при дослідженні різних груп (трудових і навчальних

колективів) щодо проблем мотивації, для кращого розуміння важливості різних життєвих сфер діяльності. Основним діагностичним конструктом тесту є термінальні цінності [14].

Обрані методики не тільки мають наукове значення для дослідження, але і сприяють проясненню і осмисленню людиною цілей, цінностей і сенсу свого життя. Для проведення дослідження були сформовані дві групи – експериментальна і контрольна. Експериментальну групу склали малозабезпечені й безробітні, які на період дослідження отримували матеріальну і соціальну допомогу в управлінні праці та соціального захисту населення, тобто соціально незахищена категорія населення, у кількості 40 осіб, з них - 4 чоловіка й 36 жінок віком від 29 до 46 років. У контрольну групу були включені 40 респондентів, що відповідають за всіма характеристиками (стать, вік, рівень освіти, сімейний стан) експериментальній групі, але не отримують допомоги в державних органах соціального захисту населення. Перевага жінок в обох групах пов'язана з демографічними показниками. Всі респонденти, що увійшли в експериментальну групу, тривалий час отримували різну допомогу в органах соціального захисту (від року до трьох років).

Дослідження проводилося на базі управління праці і соціального захисту населення м. Запоріжжя. Діагностика проводилася в один день, що дозволяло виключити вплив часових ситуаційних факторів. Вивчаючи особливості основних характеристик життєвих стратегій соціально незахищених верств населення, ми враховували тривалість періоду, протягом якого людина отримує соціальну чи матеріальну допомогу (від 8 місяців до 2 років) в органах соціального захисту.

Аналіз отриманих даних проводився у режимі порівняння відмінностей у групах досліджуваних за параметрами запропонованих методик.

Після завершення другого діагностичного етапу було проведено інтерпретацію зафіксованих даних. Фіксація показників середньогрупового розподілу за шкалами запропонованих методик дала можливість визначити суттєві відмінності у показниках експериментальної та контрольної груп.

Розроблено програму фіксації, аналізу та оцінки основних характеристик життєвих стратегій, яка дала можливість виділити особливості цих характеристик.

Представники соціально незахищеної категорії населення відрізняються більш низьким рівнем осмисленості життя, не вірять у спроможність впливати на своє життя, вони менш задоволені самореалізацією і оцінюють своє життя як менш цікаве та емоційно насичене порівняно з респондентами контрольної групи. Сила мотиваційної тенденції до пошуку сенсу життя у представників соціально незахищеної категорії населення є низькою. Виявлені результати підтвердились вираженою кореляційною залежністю за всіма методиками. Зазначена категорія населення часто не задоволена своїм життям і дотримується позиції, що життям керують обставини та інші люди. Отже, вони більшою мірою схильні до міжособистісних і внутрішньоособистісних конфліктів.

Життєві цілі та система цінностей, на основі яких вибудовуються ці цілі, належать до якісних характеристик життєвої стратегії і відображають її зміст - те, до чого прагне людина.

Дослідження життєвих цінностей у представників соціально незахищеної категорії населення не виявило значної переваги будь-якої з життєвих цінностей, іншими словами – спрямованість особистості виявилася невизначеною, без вираженого цілепокладання. Отримані результати не дозволяють нам диференціювати їх тип життєвої стратегії через низьке осмислення респондентами цієї категорії своєї системи цінностей та цілей, на основі якої вибудовується життєва стратегія.

До якісних характеристик життєвої стратегії належить рівень відповідальності і осмисленості життя, оскільки вони можуть впливати на задоволеність життям людини. При вивченні локус контролю підтвердилось припущення про перевагу екстернального локус контролю у представників соціально незахищеної категорії населення. Аналіз показників свідчив про явну тенденцію у представників цієї категорії - не покладати на себе відповідальність за невдачі, а покладати її на обставини життя, тобто на чинники, які не

піддаються, на їхню думку, контролю і керуванню. Таким чином, для представників соціально незахищеної категорії населення є характерним звільняти себе від пошуку більш продуктивних способів подолання перманентної недостатності.

Отримані результати дають можливість зробити висновки, що гіпотеза експериментального дослідження знайшла своє підтвердження у тому факті, що представники соціально незахищеної категорії населення мають більш низькі показники за рівнем осмисленості життя, не вірять у здатність впливати на своє життя, менш задоволені своїм життям і дотримуються позиції, що їхнім життям керують обставини та інші люди, тобто мають екстернальний локус контролю. Гіпотеза експериментального дослідження не знайшла свого підтвердження у тій частині, де було висунуте припущення про сформованість споживчої стратегії у представників соціально незахищеної категорії населення.

Подальша робота з вивчення характеристик життєвої стратегії людини повинна бути спрямована на більш глибоке дослідження відповідальності. Будучи однією з основних характеристик життєвої стратегії, відповідальність здійснює великий вплив на осмислення людиною власних життєвих цілей і ефективність їх реалізації, а також впливає на задоволення життям і психічне здоров'я. Вивчення характеристик життєвої стратегії незахищених верств населення може допомогти практичному психологу ближче підійти до розуміння причин ситуації, що склалася, і на цій основі вибудовувати психокорекційну практику.

Список літератури

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
2. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. – М.: Класс, 1995. – 331 с.
3. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных ситуациях: переосмысление, преобразование ситуации и психологическая защита // Психологический журнал. – 1994. – Т. 1. – С. 3-16.
4. Васильева О.С. Демченко Е.А. Изучение основных характеристик жизненной стратегии человека // Вопросы психологии. – 2001. – № 4. – С. 74-85.
5. Колберг Л. Психологическая энциклопедия. – Режим доступа: http://enc-dic.com/enc_psy/Kolberg-L-10312.html

6. Леонтьев Д.А. Психология смысла: Природа, структура и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.
7. Леонтьев Д.А. Тест смысложизненных ориентаций. – М.: Смысл, 1996. – 10 с.
8. Маслоу А. Психология бытия. – М.: Рефл-бук, Ваклер, 1997. – 300 с.
9. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. – К.: ТОВ „КММ”, 2006. – 240 с.
10. Муздыбаев К. Удовлетворённость жизнью, ощущение счастья, переживание смысла собственного бытия // Рабочий класс СССР на рубеже 80-х годов. – М., 1981. – С. 181-198.
11. Психологические тесты: в 2 т. Т.1. / Под ред. АА. Карелина. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – С. 25- 29.
12. Реан А.А. Практическая психодиагностика личности. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2001. – 224 с.
13. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – 424 с.
14. Сопов В.Ф., Карпушина Л.В. Морфологический тест жизненных ценностей // Прикладная психология – 2001 – №4, с. 22.